

חגיגת לבסקי

תקופת האינפלציה בגרמניה והמשברים שבעקבותיה
(1926-1922) מנקודת מבט ציונית

א. להגדרת התקופה ואפיוניה העיקריים

כאשר דנים בתקופת האינפלציה הגדולה בגרמניה, מקובל להתייחס בעיקר להיפר-אינפלציה של 1923, לאחר כניסת הצרפתים לחבל הרוהר בראשית השנה. אולם האינפלציה הממושכת שלאחר המלחמה, שהואצה בשלהי 1921, החלה ללבוש ממדים של אינפלציה דוהרת כבר בראשית קיץ 1922. תחילת ההאצה בסוף שנת 1921 התבטאה בעיקר בפירות המרק הגרמני, ועליית המחירים הפנימית פיגרה אחריו. אולם באוגוסט 1922 החלה גם עלייה מסחררת במחירים, אם כי לא באותו קצב ולא באותה מידה לגבי סחורות שונות.¹ הלוחות שלהלן מדגימים את קצב האינפלציה על פי שני מדדים אלה:

לוח 2.	לוח 1.	
אינדקס תנודות מחירים סיטונאיים מסוף 1919 עד סוף 1922* (100=1913)	תנודות שער החליפין מרק / ל"ש מסוף 1921 עד סוף 1922*	
	מרק	ל"ש
דצמבר 1919.....800	712	1
דצמבר 1921.....3,500	1,20	1
דצמבר 1922.....147,500	2,400	1
	8,850	1
	20,350	1
	39,000	1

מנקודת המבט הציונית המעניינת אותנו בהקשר זה, חשוב להדגיש שני היבטים: האחד – שהאינפלציה המואצת משלהי 1921 התבטאה תחילה בעיקר בעלייה מהירה של מחיר המט"ח. מהירותה הגיעה לשיאה בקיץ 1922: היחס בין שער החליפין של אוקטובר 1921 ויולי 1922 הוא 3:1. ואילו היחס שבין שער החליפין של אוקטובר 1921 לזה של אוגוסט 1922 מגיע ל-1:12. והיבט השני – שהתמורה מ"אינפלציה

1 W. Arthur Lewis, *Economic Survey 1919-1939*, London 1949, pp. 24-29
* המקור ללוח 1: R. L. Bidwell, *Currency Conversion Tables*, London 1970, pp. 22-23 (ראה הערה 1)
W. Arthur Lewis (1970), p. 24: 2; ללוח 2

מואצת" ל"אינפלציה דוהרת" התחוללה בקיץ 1922, כאשר קצב עליית המחירים הרביק ואף השיג את קצב עליית מחיר המט"ח. אמנם, ההשוואה בין קצב תנודות המחירים לקצב תנודות שער החליפין קשה, משום שנתוני המחירים כאן הם שנתיים בלבד. אולם לאור העדויות מתברר, שההאצה בעליית המחירים הפנימית עד כדי הרבנת קצב עליית מחיר המט"ח ואף מעבר לו החלה באוגוסט 1922.

את השנים שבאו בעקבות סיומה הדרסטי של האינפלציה הרוהרת בראשית 1924 נוהגים לכתות "שנות הזהב" (The Golden Twenties) בתולדות המשק הגרמני. נראה שהתודעה ההיסטורית, המושפעת מההיפר-אינפלציה ב-1923 ומן המשבר הגדול שהחל ב-1929, משכיחה את קשיי השנים שבין שני ציוני דרך אלה. אולם לאמיתו של דבר, ייצוב המטבע בראשית 1924 הביא בעקבותיו משברים דפלציוניים של הסתגלות, שהוחמרו על ידי מגבלות אשראי, תחילה במחצית השנייה של 1924, ואחר כך מקיץ 1925 עד סוף 1926. על סיבותיהם ומהלכם של משברים אלה, על חלותם הענפית, משמעותם ותוצאותיהם, חלוקות העדויות והדעות.² ואולם בני התקופה חשו אותם היטב.

מאמר זה יעסוק בהשפעות השונות של האינפלציה והמשברים שלאחריה על הפעילות הציונית בגרמניה, בפרט זו של קרן היסוד. עם זאת אעמוד גם על מה שמשתמע מן העיון בנושא זה לגבי המבנה הכלכלי-מקצועי של יהודי גרמניה בכלל והציונים בפרט.

ב. האינפלציה והמגבית הכספית של קרן היסוד

תקופת האינפלציה הרוהרת בגרמניה בשנים 1922-1923 חופפת את תקופת הקמתה, ארגונה וראשית הפעלתה של קרן היסוד, היא המוסד המרכזי שהקימה ההסתדרות הציונית למימון מפעל העלייה וההתיישבות – להקמתו של הבית הלאומי. הדעת נותנת, שהמשבר האינפלציוני חיבל בכושר תפקודו של המוסד החדש בגרמניה, ובעקבות זאת גם בכושר תפקודה של התנועה הציונית הגרמנית. כן סביר היה להניח, שבשל התפקיד המרכזי שמילאה ציונות גרמניה בהקמתה של קרן היסוד, עלול היה מכשול זה להשפיע לרעה על מאמצי המימון של המפעל הציוני כולו. אולם לא כך היה, והתנועה הציונית בגרמניה השכילה להתמודד עם בעיות האינפלציה ולמעט את פגיעתן במאמצים הכספיים למען קרן היסוד. יתר על כן, היא גם הצליחה לנצל את המצב להשגת יעדים ולמילוי משימות, שלא הייתה להם מקבילה בפעולת קרן היסוד בארצות אחרות.

2 Carl T. Schmidt, *German Business Cycles 1924-1933*, New York 1934; Dietmar Petzina, *Die deutsche Wirtschaft in der Zwischenkriegszeit*, Wiesbaden 1977; Horst Mendershausen, *Two Postwar Recoveries of the German Economy*, Amsterdam 1955

המיסוי על ידי המעשר ויישומו בתקופת האינפלציה

המעשר, מעין מס לקרן היסוד, היה אחד המרכיבים העיקריים בהחלטה על הקמתה של קרן היסוד בוועידה הציונית בלונדון ביולי 1920. ההחלטה על מגבית בצורת "מעשר" נועדה להקנות לאיסוף הכספים עבור קרן היסוד היבט של התחייבות, בניגוד לתרומות לקרן הקיימת לישראל, למשל. המעשר הוגדר כמס לאומי, שאמנם אין סמכות לכפותו, אך הוא נחשב למחייב בתוקף תחושת החובה האזרחית-לאומית. כמוהו כמס נועדו ההכנסות ממנו לעמוד לרשות הרשות הציבורית הציונית המוציאה לפועל, היא ההנהלה הציונית, על מנת שתקצה אותן לצרכים שונים בהתאם להחלטות התקציביות של המוסדות ה"פרלמנטריים" הציוניים – הקונגרס והוועד הפועל. השם "מעשר" נועד ליצור אסוציאציה עם מוסד לאומי היסטורי ולא כא לקבוע במפורש שיעור של עשירית מהרכוש או מההכנסה. מס המעשר נועד להיות מס פרוגרסיבי, ושיעוריו אמורים היו להיות מותאמים לתנאים המיוחדים בכל ארץ וארץ. הוא גם לא נועד להיות מס קבוע אלא חד-פעמי, שתשלומיו יתפרשו על פני שנים מספר.³

ציוני גרמניה היו ככל הנראה היחידים אשר אימצו את רעיון המעשר כפשוטו. לפי החלטת ההנהגה הארצית שלהם מספטמבר 1920, היה על כל ציוני לשלם מעשר בסדר גודל של 10% מהרכוש, מחולק לחמש שנים, ונקבעו ועדות נאמנים מקומיות להערכת הרכוש של החברים. תהליך ההערכה והגבייה התנהל ביסודיות ובעקשנות, ללא פומביות אך בליווי סנקציות חברתיות.⁴

אלא שהדברים לא היו פשוטים. האינפלציה המואצת, כבר בשנת הגבייה הראשונה – 1921, ובעיקר בשנה שלאחריה, חייבה היערכות מחודשת. גיתן לומר שדווקא עקב הצורך בהיערכות זו – האלטרנטיבה הייתה ויתור מוחלט על גביית המעשר לקרן היסוד – הבשילה בגרמניה שיטת מיסוי ריאליסטית. הקפדנות חסרת הפשרות והפניות האופיינית לציוני גרמניה ("יקיות") שולבה בגישה פרגמטית למען השגת תוצאות ממשיות.

לקראת שנת הגבייה תרפ"ג (שהחלה באוקטובר 1922, כשהאינפלציה הייתה כבר לדרהרת) הכינה קרן היסוד הגרמנית תקנון חדש לגביית המעשר. נקבעו תנאים חדשים לפטור ממס על חלקי רכוש והכנסה מסוימים, שלקחו בחשבון את ערעור

3 יעקב מצר, הון לאומי לבית לאומי 1919-1921, ירושלים תשל"ט (להלן: מצר), עמ' 91-101.

4 ישיבת ההנהגה הארצית (Landesvorstand, להלן: ה"א) של התאחדות ציוני גרמניה (Zionistische Vereinigung fuer Deutschland, להלן: הצ"ג), 5.9.1920, ארכיון שוקן (מכון שוקן, ירושלים), 531/52; פרוטוקולים של הוועדה הפיננסית של הצ"ג, 21-22.11.1920, 23.12.1920, 3.2.1921, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), KH2/3/I; ד"ח על עבודת קרן היסוד, 3.1.1921, ארכיון ולטש (במכון ליאו בק, ניו יורק), 7185 / 4 / 1; יוליוס ברגר (Julius Berger), מנהל הלשכה של קרן היסוד לאירופה המרכזית) אל יעקב רייך, 26.5.1921, אצ"מ KH2/27/II; דין וחשבון של הלשכה הראשית של קרן היסוד לקונגרס הציוני ה"ב, לונדון 1921 (להלן: ד"ח קרן היסוד 1921), עמ' 43-45.

מצבו הכלכלי של המעמד העירוני השכיר – עובדי הצווארון הלבן – שאליו השתייכו רבים מאוד מציוני גרמניה. זאת, אף כי שיעור המעשר שלאחר קביעת הפטור נשאר בתוקפו – 10% כמס רכוש מבועלי הון וכמס הכנסה (או הוצאה) משכירים. כמו כן נקבעו שיטות תשלום חדשות. במקום תשלום שנתי במועד לא קבוע במשך השנה – ארבעה תשלומים רבע-שנתיים בצירוף תוספות יוקר בהתאם לעדכוני ההערכה של הרכוש והעלייה הנומינלית בהכנסה. בדרך זו גם נקבעה עדיפות למשלמים את התחייבותם השנתית בראשית השנה.⁵

בשלב מאוחר יותר, עם משבר הייצוב ב-1924, ננקט צעד נוסף: הפחתת שיעור המעשר הנומינלי מ-10% ל-5%, בנוסף להפחתה הריאלית בעקבות קביעת חלקי הרכוש וההכנסה הפטורים מתשלום.⁶

מכל מקום, תקנות המעשר תוכננו, נקבעו והופצו בין הפעילים מדי פעם, כאילו היו אלה תקנות מס של מדינה ריבונית, אשר בידה המנגנון והסנקציות הדרושים להוצאתן אל הפועל. אכן, לא הייתה זו מדינה ריבונית, ואי אפשר היה לתבוע אדם למשפט על אי תשלום מסים. אולם הגישה העקבית והתקיפה, ועמה ההתחשבות בנסיבות וההתאמה להן בלי לוותר על העיקרון, הן שעשו את המעשר בגרמניה למס אפקטיבי, שרוב הציבור יכול היה לעמוד בו, ואף עמד בו. עד כדי כך שגביית המעשר בגרמניה התבססה דווקא בתקופת האינפלציה, והייתה למופת לתנועה הציונית העולמית.⁷

השותפות עם הלא-ציונים בקרן היסוד הגרמנית

קרן היסוד נועדה להיות המכשיר המרכזי למימונו של בניין הבית הלאומי, בפיקוחה ותחת ריבונותה של ההסתדרות הציונית. עם זאת, ובשל הצורך לתת בידי ההסתדרות הציונית מכשיר כספי אפקטיבי, רצו מקימיה של קרן היסוד שתשמש מסגרת, שתרתום לשורותיה גם אנשי כלכלה וכספים לא-ציונים. יש לזכור, שלאחר הצהרת בלפור – לנוכח פתיחת האפשרות להגשים את המפעל הציוני, על יסוד הלגיטימציה הבינלאומית שניתנה לו ולתנועה הציונית – רבו היהודים אשר רצו

5 Maaser Ordnung fuer das Jahr 1923, אצ"מ KH2/37/II: דין וחשבון של הלשכה הראשית של קרן היסוד לקונגרס הציוני ה"ג, לונדון 1923 (להלן: ד"ח קרן היסוד 1923), עמ' 39-38.

6 דין וחשבון של הלשכה הראשית של קרן היסוד לקונגרס הציוני ה"ד, לונדון 1925 (להלן: ד"ח קרן היסוד 1925); ארתור הנטקה (Arthur Hantke), עמד בעת היא בראש הלשכה של קרן היסוד לאירופה המרכזית) ואלפרד ברגר (Alfred Berger), אחיו של יוליוס ברגר, מנהל קרן היסוד בגרמניה) אל ראשי האגודות המקומיות ופעילי קרן היסוד, 3.2.1925, אצ"מ KH2/178/I.

7 דברי וייצמן בישיבת הוועד הפועל הציוני, 27.12.1921, אצ"מ Z4/260/5, בהתייחסותו לדלות תוצאות המגבית באמריקה העשירה אך הלא-מאורגנת: "הלוואי שיכולנו לצרף לכסף האמריקני את הארגון הגרמני". ראה גם ד"ח קרן היסוד 1925, עמ' 40-41.

להשתתף בכניין הארץ, לא רק כמשקיעים פרטיים, אלא גם כתורמים המשתפים פעולה עם התנועה הציונית. הם הכירו במעמדה המיוחד של התנועה הציונית לגבי מפעל בניינו של הבית הלאומי, אך הכרתם זו לא עשתה אותם לציונים. הם לא רצו שהשתתפותם הכלכלית בכניין הארץ תוכתב על ידי התנועה הציונית על פי סדר העדיפויות הלאומי שלה. הם היו נכונים להשתתף בקרן היסוד בשל היותה מופרדת מן התנועה הציונית, ומשום שלא רצו להפקיד את כספם לרשותם ולמרותם של מוסדות התנועה. את השתתפותם זו רצו לבנות כאנשי עסקים, המשקיעים את כספם בחברה כלכלית וקובעים את יעדי השקעותיה ואת דרכי פעולתה. אמנם ההנחה המוסכמת על כל הצדדים הייתה שאין קרן היסוד חברה השקעות עסקית. קרן היסוד לא הבטיחה רווחים. היא נועדה בעיקרה להשקעות ראשוניות, שהיומה הפרטית אינה פונה אליהן, על מנת ליצור באמצעותן את התשתית להשקעות רווחיות פרטיות בעתיד. אך אף על פי שלא דובר בהשקעה עסקית, עמרו התורמים הלא-ציונים על כך שקרן היסוד תופעל במתכונת מבוזרת, קרובה ככל האפשר למתכונת עסקית, המבוססת על הקשר הישיר בין המשקיע למפעל. לכן התנו את השתתפותם בקרן היסוד בכך שתרומויותיהם תינתנה כתרומות מיועדות-מראש (Earmarked), כלומר באופן בלתי תלוי בהסתדרות הציונית, אף אם תוך תיאום עמה.

גיוס הלא-ציונים לשותפות בקרן היסוד חייב אפוא את ההסתדרות הציונית להיענות לדרישתם למרות על כספי תרומויותיהם. מרות כזו הייתה עשויה להתגשם רק בתנאי שקרן היסוד תנהל על ידי ציונים ולא-ציונים במשותף, כמוסד מקביל להנהלה הציונית, המחליט באופן עצמאי על יעדי השקעותיו ואופן הקצאתם של כספיו.

המגמה לשתף לא-ציונים בקרן היסוד עמדה אפוא בסתירה למגמה להכפיף את הקרן להנהלה הציונית כמכשיר למימוש ריבונותה בכניין הארץ. סתירה זו הייתה גלומה בקרן היסוד עם הקמתה ביולי 1920, והדברים היו עוד רחוקים מליבון והכרעה. לכן לא נקבעו בהחלטות על הקמת הקרן כל דפוסים מוסדיים או הנחיות למימוש השותפות עם הלא-ציונים. על רקע ערפול זה התחוללו בתנועה הציונית מאבקים קשים במהלך השנה הראשונה (1921) להפעלתה של קרן היסוד. אפשרויות הפתרון לשאלות מעמדה המוסדי של קרן היסוד נגזרו מגישות עקרוניות מנוגדות לגבי מהותה של התנועה הציונית ותפקידיה בארץ ישראל ומחוצה לה. במהלכם של המאבקים הללו הוטתה הכף לטובת הגישה שביכרה את טיפוח הקרן כמכשיר המסור לידיה של ההסתדרות הציונית המנהלת את מפעל בניינו של הבית הלאומי. זאת, במחיר הוויתור למעשה על תפקודה כמכשיר לשותפות כלכלית עם הלא-ציונים. על פי החלטות הוועד הפועל הציוני והקונגרס הציוני הי"ב, שהתכנסו בקיץ 1921, הוקמה הנהלת קרן היסוד העולמית על ידי המוסדות הציוניים בלבד. הקמתה של המועצה המיועדת ליצג את התורמים הלא-ציונים במעמד של מועצת בעלי מניות נדחתה ולא הוגשמה. תביעת השליטה הציונית בכספי הקרן גברה אם

כן על השאיפה לשתף הון לא-ציוני בבניין הבית הלאומי. עם הפעלתה של קרן היסוד כמכשיר כספי של התנועה הציונית הוכרע למעשה גם מעמדה ביחס לשימוש בכספים. תחילה, כשעדיין לא הובהרה הסתירה בין המגמות השונות, סברו יוזמיה של קרן היסוד, שהיא תהיה המוסד המגייס את הכסף ומקצה אותו גם יחד, כמעין חברת מניות ציבורית. זו גם הייתה המתכונת שאפשרה לחשוב עליה כעל מסגרת להשתתפותם של הלא-ציונים, אשר באמצעותה ישתתפו בהכרעות על יעדי תרומותיהם. משנדרחתה הגשמת הרעיון לקיים בקרן היסוד מסגרת כזו, נפל ממילא גם הרעיון להקנות לה מעמד של שותפה בהכרעות על יעדי השימוש בכספים שתגייס. קרן היסוד העולמית הייתה למעשה למוסד המגייס את הכסף למימון התקציב הציוני לעלייה ולהתיישבות, ואילו ההחלטות על התקציב והקצאת הכספים היו מופקדות בידי המוסדות הציוניים העליונים. בהתאם למעמדה זה כ"משרד אוצר" ציוני תבעה הנהלת קרן היסוד העולמית שבלונדון להעביר לידיה את כל הכספים הנגבים בארצות השונות, כדי שבאמצעותה הם יועברו להנהלה הציונית העולמית לשם הקצאתם לארץ ישראל.⁸

אולם בגרמניה התפתחו הדברים בכיוון אחר. שם, ללא קשר לתמורות בעיצובה של קרן היסוד העולמית, נשמרה בעקשנות המגמה לשתף לא-ציונים, מתוך הכרתם הבלתי מעורערת של ציוני גרמניה בחשיבות העצומה של השתתפות הלא-ציונים בבניין הארץ.

בגרמניה, כמקומות אחרים, דרשו הלא-ציונים מרות על כספי תרומותיהם והקצאתם. הם תבעו את עצמאותם במסגרת קרן היסוד הגרמנית, גם אם לא תוגשם השתתפותם במסגרת קרן היסוד העולמית. על כן התנו את השתתפותם בקרן היסוד הגרמנית בכך, שזו תפעל באופן בלתי תלוי בקרן היסוד העולמית, תקצה באופן עצמאי את הכספים שתאסוף, תיזום מפעלים כלכליים בארץ ישראל, תשתתף בהשקעות עסקיות ותעודד השקעות פרטיות.⁹ בניגוד למקומות אחרים, נמצא

8 מצר, עמ' 137-85: ראה שם גם נוסח החלטות ועידת לונדון ביולי 1920 והקונגרס הציוני ה"ב בספטמבר 1921 בעניין קרן היסוד; חגית לבסקי, יסודות התקציב למפעל הציוני – ועד הציונים 1918-1921, ירושלים תשמ"א, פרק ראשון; דו"חות קרן היסוד 1921, 1922, *The World Zionist Organization and the Keren Hayesod Controversy in America*, London 1921; דיוני הוועד הפועל הציוני כמושב בפראג ביולי 1921, בתוך: הפרוטוקולים של הוועד הפועל הציוני 1919-1929 (עורכים: גרליה יוגב ויהושע פרוינדליך), כרך שני, ירושלים תשמ"ה, ובעיקר דברי וייצמן, עמ' 232-221, דברי ברתולד פייבל (Berthold Feiwel), מנהל קרן היסוד בלונדון, עמ' 326-328, ודברי קורט בלומנפלד (Kurt Blumenfeld), נציג ציוני גרמניה, עמ' 354: ראה דברי הנטקה בקונגרס הציוני ה"ב, *Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des XII. Zionisten Kongresses in Karlsbad 1-14 September 1921*, London 1921, pp. 548-552

9 דיווח של הנטקה בישיבת הה"א, 29.5.1921, דיון נוסף בישיבת הה"א, 9.6.1921, וטיזטה של הצעת הסכם להצטרפות הלא-ציונים לקרן היסוד על פי הצעת הלא-ציונים, 9.6.1921, ארכיון

בגרמניה פתרון לסתירה שבין תביעה זו לבין תביעת המרות של המוסדות הציוניים המרכזיים. זאת הודות לאינפלציה ההולכת ומואצת בשלהי 1921 ובראשית 1922, שהניעה את המוסדות הציוניים העליונים לתת את הסכמתם לעצמאות בשימוש בכספי קרן היסוד בגרמניה. אמנם, המרות הריכוזית של הנהלת קרן היסוד העולמית וההנהלה הציונית העולמית, שמקום מושבן היה בלונדון, הייתה מותנית בהעברת הכספים מגרמניה לאנגליה. אולם העברה כזו ללונדון, כלומר המרת מרקים בלירות, שמחירן במרקים עולה, פירושה היה הפסד גדול למפעל הציוני. צריך לזכור שבתקופה זו של סוף 1921 – ראשית 1922 התבטאה האינפלציה יותר בהתערערות שער החליפין של המרק מאשר בירידת כוח הקנייה שלו בגרמניה גופה. לכן היה ברור, ששימוש במרק בתחומי גרמניה לרכישת ציוד בשביל ארץ ישראל יהיה רנטבילי יותר מאשר העברתו למרכז הציוני בלונדון על ידי המרתו ל"ש. כלומר, עדיף היה לתת לקרן היסוד הגרמנית עצמאות בשימוש בכספים הנגבים על ידה, מאשר לעמוד על העברת כספיה לרשות המוסדות הציוניים העולמיים.¹⁰

על יסוד הכרה זו מצד המוסדות הציוניים התאפשרה בגרמניה הקמתן של שתי קרנות יסוד. האחת – "הציונית" – Palaestina Grundfonds Keren Hajessod - שהוקמה כבר ב-1920 ופעלה באמצעות המעשר – שהכנסותיה הועברו ללונדון. והשנייה – הלא-ציונית או ה"נייטרלית": Keren Hajessod – Juedisches Palaestinawerk, שהוקמה בראשית 1922. זו נועדה למגבית בין הלא-ציונים, נוהלה על ידי ציונים ולא-ציונים במשותף, ובראשה עמד הבנקאי הלא-ציוני אוסקר וסרמן. תקנונה קבע את עצמאותה בביצוע המגביות ובהקמת המפעלים, וכן שהוצאת כספיה תיעשה בתוך גרמניה גופה. בכך הופקעה בפועל סמכות ההחלטה של המרכז בלונדון בנוגע לייעוד הכסף, וניתנה לאנשי הקרן הלא-ציונים הזכות הבסיסית שעליה עמדו, לתכנן בעצמם את הקצאת הכסף שיגייסו. עם זאת נוהלה קרן היסוד הנייטרלית במשותף עם הציונים, ובהסכמה עקרונית עם המוסדות הציוניים העולמיים בלונדון.¹¹

שוקן 531/32. הנושאים ונותנים מן הצד הלא-ציוני היו בעיקר אוסקר וסרמן (Oskar Wassermann), ממנהלי ה-Deutsche Bank וחבר המועצה המפקחת של ה-Reichsbank, והבנקאי מהמבורג, מקס ורבורג (Max Warburg).

10 דין וחשבון של הלשכה הראשית של קרן היסוד לפני הוועידה השנתית בקרלסברד, בשנת תרפ"ב, לונדון 1922 (להלן: דו"ח קרן היסוד 1922), עמ' 5; פליקס רוזנבלית (Felix Rosenblueth), יושב ראש הצ"ג) אל ריכרד ליכטהיים (Richard Lichtheim), חבר ההנהלה הציונית העולמית, 22.6.1922, אצ"מ Z4/2141/II.

11 תקנון קרן היסוד הנייטרלית: *Satzungen fuer den Keren Hajessod (Juedisches Palaestinawerk) E.V.* (Hrsg. v. Keren Hajessod), Berlin 6.3.1922, שם Z4/2141/II; פרוטוקול ישיבת הנשיאות של קרן היסוד הנייטרלית, 14.6.1922, שם; דו"חות קרן היסוד 1922, עמ' 5, 1923, עמ' 38; כן ראה ההצהרה על הקמת קרן היסוד הנייטרלית ואת מאמרו של ק. בלומנפלד בעניין זה: *Juedische Rundschau*, 13.1.1921, עמ' 19, 21.

השותפות עם הלא-ציונים בקרן היסוד הנייטרלית הניבה פירות יוצאים מן הכלל, הן בגיוס הון לארץ ישראל והן בגיוס דעת הקהל היהודית והלא-יהודית. קרן היסוד הנייטרלית פנתה אל אנשי ההון הגדול, שנמנו בדרך כלל עם החוגים הלא-ציוניים. האמון שעוררה השתתפותם של הלא-ציונים בקרן היסוד ובמפעל הארצישראלי גם הביא להתעניינותם של יזמים פרטיים באפשרויות ההשקעה בארץ.¹² בניגוד לציונים, שהסתייגו עקרונית ממעורבות בחיים הפוליטיים והציבוריים הגרמניים, היו לאנשי הציבור והכלכלה הלא-ציונים של קרן היסוד הנייטרלית מהלכים בחוגי מדינאים, אנשי כלכלה ואנשי תקשורת. בכוח מעורבותם זו היו למעין מקשרים בין קרן היסוד לבין הממסד המדיני, התרבותי והכלכלי בגרמניה. כך, למשל, ארגנה קרן היסוד הנייטרלית בראשית 1925 את ביקורו של וייצמן בגרמניה, שעורר תהודה עצומה.¹³ קרן היסוד הנייטרלית גם הייתה גורם מרכזי בהקמתו של הוועד "פרו פלסטינה" ב-1926, שאיגד בתוכו אנשי שם גרמנים ויהודים בתחומי המדיניות, הכלכלה והתרבות. כגוף של לא-ציונים גם הייתה קרן היסוד הנייטרלית מסוללי הדרך להקמתה של הסוכנות היהודית המורחבת.¹⁴

תפעולה של קרן היסוד הגרמנית בתנאי האינפלציה

קרן היסוד הנייטרלית הוקמה אפוא במידה רבה הודות לאינפלציה, וגם את דפוסיה פעולתה המיוחדים ואת הצלחותיה יש ליחס בעיקר למאמצים לעקוף את השפעותיה של האינפלציה. הדרכים שסללה הקרן תוך התמודדותה עם רעות האינפלציה הן שיצרו את המסד להצלחה הכלכלית המתמשכת של קרן היסוד הגרמנית. העניין יודגם בפרשה הבאה:

בשלהי 1921 הוציעה המועצה החקלאית של הסתדרות העובדים בארץ ישראל בפני ההנהלה הציונית הארצישראלית ליישב שלוש קבוצות – קבוצת חפציבה, קיבוץ השומר הצעיר א' וקבוצת "צבי" – על ארמת הקק"ל בגוש נוריס שבמזרח

- 12 ד"ח קרן היסוד 1925, עמ' 42; קרן היסוד הנייטרלית הרבתה בפרסומים כלכליים, כגון: *Palaestina Wirtschaft - Berichte ueber Handel, Industrie und Aufbau in Palaestina* שהופיע כירחון בברלין במשך שלוש שנים עד 1925.
- 13 ראה ריווחים ב-*Juedische Rundschau*, 9, 13, 16, 28 בינואר, 1925; דיווח מטעם נשיאות קרן היסוד הנייטרלית, ללא תאריך, אצ"מ KH1/121/d1; ד"ח קרן היסוד 1925, עמ' 42.
- 14 פרטוקול ועדת קרן היסוד של הצ"ג, 18.4.1925, ופרטוקול הה"א, 19.4.1925, אצ"מ KH1/121/d1; מרטין רוננבלויט (Martin Rosenblueth), אחיו של פליקס, היה בעת ההיא סגן יושב ראש הצ"ג וממנהלי קרן היסוד בגרמניה אל הנטקה, 21.4.1925, שם, KH1/121/e1; ד"ח נשיאות הצ"ג לוועידת ציוני גרמניה בארפורט: *Bericht Ueber die Taetigkeit der Z.V.f.D an den XXI. Delegiertentag der Z.V.f.D. in Erfurt* (Berlin 1926) (להלן: ד"ח לוועידת ארפורט), עמ' 2-4; דין וחשבון של הלשכה הראשית של קרן היסוד לקונגרס הציוני הטי', לונדון 1927 (להלן: ד"ח קרן היסוד 1927), עמ' 42-43; כן ראה: Joseph Walk, "Das Deutsche Komitee Pro Palaestina' 1926-1933"; *Bulletin des Leo Baeck Instituts*, XV, Jg, 1976, No. 52 (להלן: ולק); ראה להלן גם הערה 34.

עמק יזרעאל. (קיבוץ עין חרוד עלה על הקרקע כשנה קודם לכן.) "צבי" הייתה קבוצה של יוצאי גרמניה. ההנהלה הציונית הארצישראלית, שסבלה אותה תקופה ממצוקה כספית חמורה, הציעה לקבוצות לגייס את הציוד ואת חומרי הבניין הדרושים להתיישבותן באמצעות מגביות בחוגי המקורבים להן בארצות מוצאן. בעקבות זאת יצאו שליחיהן לצ'כוסלובקיה, לפולין, לגליציה, לברוקבינה ולגרמניה. השליח לגרמניה, ליאו קאופמן (Leo Kaufmann), יצא לשם ביוני 1922. ואולם לשכת קרן היסוד לאירופה המרכזית התנגדה לכל מגבית ייחודית, מחשש שזו תסכל את רעיון קרן היסוד כ"אוצר מדינה" המצוי בשליטה מרכזית ותגרום אנרכיה מוחלטת בפעולות קרן היסוד. במקום זאת הציעו ראשי הלשכה לפנות לקרן היסוד הנייטרלית הגרמנית, אשר הורשתה על פי תקנותיה להוציא את כספיה באופן עצמאי בגרמניה ולא עמדה תחת מרות ההנהלה הציונית.¹⁵ כך נעשתה קרן היסוד הנייטרלית למרכזת המגבית המיוחדת להתיישבותן של הקבוצות הנזכרות.

בשל ההאצה הגוברת בקצב האינפלציה בגרמניה בראשית קיץ 1922, והידיעה שהסכומים הנאספים שם גם הולכים ומאבדים את כוח הקנייה המקומי שלהם, דחקה ההנהלה הציונית בקרן היסוד הגרמנית למהר ולהשתמש בכספים הנגבים לרכישת הציוד להתיישבות. בהתאם לכך נחתם הסכם בין נציג המתיישבים לבין קרן היסוד הנייטרלית לרכישת האינזונטר הדרוש להתיישבות, אשר יועמד לרשות המתיישבים כהלואה לחמש עשרה שנה. קרן היסוד הנייטרלית העמידה לרשות המבצע 5,750,000 מרק (שהוערכו בחווה כ-873 ל"ש, לחישוב החזר ההלוואה). הזמנות הציוד נערכו בארץ ישראל, אך הן עברו בגרמניה ביקורת מדוקדקת על ידי האגרונום הציוני שלמה דיק (Solomon Dyk), מי שהיה לפני המלחמה מנהל הקואופרציה מרחביה מיסודו של פרנץ אופנהיימר.¹⁶

ארגון הקניות התנהל כמבצע יהודי מסועף בפיקוחן של קרן היסוד הנייטרלית והתאחדות ציוני גרמניה. הסניף הראשי של החברה המסחרית "חירם" בהמבורג שימש למעשה כמרכז העצבים של המבצע. "חירם" נוסדה ב-1921 על ידי קבוצת אנשי עסקים ציונים לאספקה מרוכזת – ולכן גם זולה ויעילה – של חומרי בניין לארץ ישראל. היא ריכזה הזמנות מבוניס פרטיים רבים, רובם קטנים, שמספרם הלך וגדל בתקופת הגיאיות של העלייה השלישית (1921-1922). היא עמדה בקשר ישיר עם בתי חרושת וספקים גדולים בגרמניה ומחוצה לה, ריכזה משלוחים גדולים כנמל המבורג, שבו החזיקה מחסן משלה, העבירה אותם ליפו באמצעות חברת האניות

15 דיווח מפורט (בגרמנית וללא חתימה) על מהלך הדברים מיולי עד נובמבר 1922, ללא תאריך, אצ"מ KH2/37/I.

16 וסרמן אל חברי נשיאות קרן היסוד הגרמנית, 22.8.1922, שם, KH2/37/I; פרוטוקול ישיבת הנשיאות של קרן היסוד הגרמנית עם ליאו קאופמן, 7.9.1922, שם; הסכם בין קרן היסוד כברלין לבין קאופמן, 7.9.1922, ונוסח ההסכם שנשלח ללשכת אירופה המרכזית ב-23.10.1922, וללשכה הראשית של קרן היסוד בלונדון ב-24.10.1922, שם. ראוי לציין, שסכום ההלוואה בלי"ש חושב לפי שער החליפין הממוצע בעת הרכישה באוגוסט 1922.

הגרמנית Deutsche Orient Linie ונהנתה מתנאי אשראי נוחים בכנק "מ. ורבורג" בהמבורג. כל המנגנון הזה הועמד עתה לרשות המבצע של קרן היסוד הנייטרלית, וראשי החברה, ד"ר באטצק (Batzeck) וליאופולד לנדאו (Leopold Landau) השתתפו בוועדה המרכזת של המבצע כיועצים מסחריים.¹⁷

קיומו של ארגון קניות ממוסד ומסועף כמו זה היה חיוני להצלחתו של המפעל, משום שהוא בוצע בתנאים קשים במיוחד. וכך מתאר הדו"ח של קרן היסוד הנייטרלית את התנאים לאחר סיום המבצע: מסוף יוני 1922 ואילך ירד ערך המרק בקצב מסחרר. בעקבות שער החליפין עלו המחירים בקפיצות גדולות, והמצב הורע בשל בהלת הקניות של הציבור מצד אחד, והימנעותם של הסוחרים מלמכור מצד שני. על אלה נוסף המחסור העצום במזומנים. בימי אוגוסט (1922) קפצו המחירים כמעט מדי שעה, ובחנויות השונות נדרשו בעד אותה סחורה מחירים שונים זה מזה באלפי מרקים. (כלומר, האינפלציה הדוהרת החלה עוד לפני מה שמקובל להגדיר כהיפר-אינפלציה של 1923). בעסקות שהסחורה לא סופקה בהן מיד, נקבע המחיר רק ביום אספקת הסחורה, כלומר, כל הסיכון נפל בחלקו של הקונה. על הקשיים הללו נוסף עוד מכשול: כל סחורה שמיועדת ליצוא חויבה ברשיון יצוא מטעם ה-Reichskommissaer (המפקח מטעם הממשלה). רשיונות אלה ניתנו על סמך מה שנקרא "מחיר מינימום במחירי חוץ", כלומר לפי המטבע של הארץ המייבאת – במקרה זה בלי"ש – מה שבתנאי הפיחות הדוהר ייקר עד מאוד את השגת הרשיון.

מבצע רכישת הציוד התנהל בעצם אותם ימי אוגוסט 1922, למרות התנאים הקשים. במקרים רבים סייעה העובדה, שחברות היו מעוניינות ביצירת קשרי מסחר עם ארץ ישראל. לכן גם לא נשמר תמיד העיקרון של העדפת חברות יהודיות, גם לא של חברות שבבעלותם של תורמי קרן היסוד. רשיון היצוא הושג לעתים קרובות במחירים מקומיים, על יסוד הטענה שמקור הכסף הוא בארגון ציבורי לא-עסקי בגרמניה, ושהסחורות מיועדות למתיישבים גרמנים (חברי קבוצת "צבי"). העברת הסחורה לארץ ישראל היוותה אף היא בעיה, שכן על פי התקנון, נועדו כספי קרן היסוד הנייטרלית להוצאה בגרמניה בלבד. בעיה זו נפתרה על ידי השימוש בחברת האניות הגרמנית שעמה עברה "חירם", שגם מחסני הנמל שלה עמדו לרשות המבצע. כך נשמר הכסף במסגרת של מפעל גרמני.¹⁸

המכונות והכלים הגדולים נארוזו בכתי החרושת והועברו מהם ישירות למחסני הנמל של "חירם". הכלים הקטנים וכלי המלאכה הוכנו למשלוח על ידי חברת המשלוח של האחים הרטלינג משרלוטנבורג. בספטמבר 1922 בוצע המשלוח לארץ. בנובמבר עלו הקבוצות הנזכרות – מצוידות בכל הדרוש להתיישבות – להתיישבות

17 ראה הערה 15 לעיל. על חברת "חירם" ראה גם ראיון שערך פרופ' נ. גרוס עם ד"ר אבא שמואל ארנון (ארונסדורף) בביתו בתל אביב, 3.1.1984, ברשות המראיין.

18 כל התיאור – על פי הדיווח שבהערה 15 לעיל.

בגוש נוריס, הקימו את בית אלפא ואת חפציבה, ומימשו בכך את מה שכשנה קודם לכן נראה חסר סיכויים.¹⁹

המבצע המורכב הזה אפשר אפוא ביצוע תכנית התיישבות חדשה בארץ ישראל למרות המחסור בתקציב, ובמקביל הראה את הדרך כיצד להתגבר על בעיות גיוס הון שהזמן והמקום – תקופת האינפלציה בגרמניה – גרמו. אולם חשיבותו חורגת הרבה מעבר לכך, שכן הוא סלל לקרן היסוד הנייטרלית הגרמנית את דרך פעילותה המיוחדת. האינפלציה, שאפשרה את הקמתה של קרן היסוד הנייטרלית מלכתחילה, היא גם שהניעה את ההנהלה הציונית העולמית לעודד פעולה פרטיקולרית ומגבית "מיועדת", והיא שהכתיבה את דרכי הפעולה בגיוס הכספים ובהוצאתם גם בעתיד.

התעמולה למגבית ה"מיועדת" נוצלה היטב להגברת מגביות קרן היסוד בגרמניה בכלל. החוברת הראשונה של ביטאון קרן היסוד הנייטרלית הוקדשה לנושא זה לשימושם של תעמלני קרן היסוד.²⁰ קאופמן העמיד את עצמו למשך כל שהותו בגרמניה לרשות קרן היסוד כתעמלן. הוא הרצה במקומות רבים, בחוגים ציוניים ולא-ציוניים, על התפתחותן ואורחות חייהן של הקבוצות, ותרם בכך לגידול מרשים של התרומות למגבית. תעמולה זו אף שימשה מנוף ליזמות חדשות של לא-ציונים למען ארץ ישראל. כך, למשל, החליט כינוס מיוחד של אגודות הנוער היהודיות בחבל הריינלנד להקים משרד ארצישראלי מיוחד שיטפל בצירום של חלוצים מגרמניה.²¹ בתקופת האינפלציה הדוהרת התמסדה השיטה של העברת ציוד לארץ ישראל. ההנהלה הציונית – ובעיקר מחלקת ההתיישבות שלה – הזמינה סחורות שנוקקה להן, וקרן היסוד הנייטרלית קנתה אותן בגרמניה והעבירה אותן היישר לארץ ישראל. שיטה זו אפשרה לקרן היסוד הנייטרלית לבסס את תעמולתה ולהצביע על נכסים כלכליים ממשיים – כגון תוספת פרות חולכות או טרקטורים – שנקנו בכספי התורמים מגרמניה.²²

כאמור התווה המבצע מסלול חדש לביצוע פעולות התיישבות בארץ ישראל. זמן קצר אחריו, בראשית 1923, עלתה לארץ ישראל קבוצת "מרקנהוף" (שנקראה כך על שם חוות ההכשרה שבה הוכשרו חבריה) מצוידת מראש להתיישבותה הודות

19 שם: כן ראה ידיעה, שהמכונות שקנתה קרן היסוד הגרמנית הגיעו לארץ ישראל וכבר הופעלו בנוריס, *Juedische Rundschau*, 23.1.1923; כן ראה אלכס ביין, תולדות ההתיישבות הציונית, רמת גן 1976 (להלן: ביין), עמ' 236-237.

20 *Der Werber - Informationsblatt fuer die Mitarbeiter des Keren Hajessod (Juedisches Palaestinawerk) E.V.*, על פי הדיווח שבערה 15 לעיל.

21 ראה הערה 15 לעיל.

22 בבלי, גזבר ההנהלה הציונית הארצישראלית, אל המועצה לכספים ולכלכלה בלונדון, 26.7.1923, אצ"מ KH2/37/III; חוזר קרן היסוד הגרמנית, 10.12.1923, התום בידי ולטר טורנובסקי (Walter Turnowsky), ממנהלי קרן היסוד בגרמניה, שם: דו"ח קרן היסוד, 1923, עמ' 38.

להלוואות מקרן היסוד הנייטרלית. זאת למרות שעדיין לא נכללה בתכנית ההתיישבות של המוסדות הארצישראליים. אכן הקבוצה עברה גלגולים רבים – מעין-גננים לרוב-אל-נצרה (מזרע) – עד להתיישבות הקבע שלה בבית-זרע ב-1927.²³ מה שנוצר מראש כשיטה לעקיפת האינפלציה, התמסד וסלל את הדרך למבצעים מיוחדים גם לאחר מכן. הבולט שבהם היה ההלוואה לסולל-בונה ב-1925.²⁴ כמו כן הניעה קרן היסוד הגרמנית את ההנהלה העולמית של קרן היסוד לאפשר לה לממן, באמצעות הקצבות מיוחדות, מפעלי הכשרה של "החלוץ" ועליית חלוצים מגרמניה.²⁵ כן פרשה קרן היסוד הגרמנית את חסותה על מגביות מיוחדות כגון המגבית למימון התיישבותם של חברי ה"בלאו וייס" ו"מגבית ארץ ישראל העובדת".²⁶ עקב פועלה המיוחד גדל חלקה של מגבית קרן היסוד הגרמנית בכלל המגביות של קרן היסוד הרבה מעבר לגודלה היחסי של התנועה הציונית בגרמניה בהשוואה לארצות אחרות. במשך רוב שנות העשרים היא ניצבה במקום השלישי לאחר ארצות הברית ודרום אפריקה (אף שהמרחק בינה לבין ארצות הברית היה ניכר). מאפריל 1921 ועד מרס 1929 הסתכמו הכנסות קרן היסוד מגרמניה ב-172,000 ל"ש, וסכומים אלה לא כללו את ערכן של רכישות קרן היסוד הגרמנית ומבצעה המיוחדים שתוארו לעיל.²⁷

ג. המשבר הכלכלי של 1925-1926 וקרן היסוד

המשבר הרפליציוני, שפקד את המשק הגרמני בקיץ 1925 ונמשך עד לסתיו 1926, פגע ככל הנראה בעיקר בענפי המסחר כגון הסחר בתבואות וקונפקציה, ובעסקים קטנים ובינוניים, שבהם היה ריכוז גבוה של יהודים. עקב כך חלה ירידה זמנית בהכנסותיה של קרן היסוד, שירדה ברשימת הכנסותיה של קרן היסוד העולמית מן

23 על דרכה של הקבוצה לארץ ולהתיישבות – ראיון עם חברת הקבוצה מטה פלוטר בביתא בירושלים, 9.5.1982; פניית חברי הקבוצה אל קרן היסוד הגרמנית, ללא תאריך, אצ"מ KH2/37/I; נ. מוזס אל קרן היסוד בלונדון, 13.2.1923, שם. על דרכה של הקבוצה בארץ, ראה בייק, עמ' 257, 294.

24 ההסכם בין סולל בונה לקרן היסוד הגרמנית, 18.3.1925, אצ"מ KH1/121/d1; ולטר טורנובסקי אל הלשכה הראשית של קרן היסוד בלונדון, 27.3.1925, ותשובת לונדון, 30.3.1925, שם; קורט בלומנפלד אל ברתולד פייבל, 25.3.1926, שם, KH1/121/e2.

25 ועד קרן היסוד בהמבורג אל משרד קרן היסוד בברלין, 11.2.1925, ארכיון שוקן 531/241; ישיבת הה"א, 8.2.1925, ונשיאות הצ"ג אל דירקטוריון קרן היסוד, 13.2.1925, אצ"מ KH2/178/I; "החלוץ" אל ההנהלה הציונית בירושלים, 28.4.1925, ולשכת קרן היסוד בלונדון אל קרן היסוד הגרמנית, 4.5.1925, שם, KH2/178/II; דו"ח קרן היסוד 1925, עמ' 125; דין וחשבון מאת הלשכה הראשית של קרן היסוד לאספה השנייה של מועצת הסוכנות היהודית, מוגש לקונגרס הציוני הי"ז בבוזל, תרצ"א, ירושלים תרצ"א (להלן: דו"ח קרן היסוד 1931, עמ' 81).

26 ההלטות הה"א, 21.12.1924, אצ"מ KH2/3/II.

27 דו"ח קרן היסוד 1931, עמ' 67, 70.

המקום השלישי למקום הרביעי. הנפגעת העיקרית הייתה קרן היסוד הנייטרלית, שהכנסותיה בתקופה זו ירדו בשיעור ניכר יותר משל אלה של קרן היסוד הציונית.²⁸

אולם למשבר הייתה גם השפעה עקיפה על חיזוקה של קרן היסוד הגרמנית. הצלחתה של קרן היסוד הנייטרלית בגיוס דעת הקהל הלא-ציוני לטובת המפעל בארץ ישראל הייתה לצנינים בעיני האנטי-ציונים. האות ניתן בעקבות ביקורו של וייצמן בכרלין בראשית 1925, ביקור שארגנה קרן היסוד הנייטרלית ואשר הפנה את זרקורי התקשורת הגרמנית אל המפעל בארץ. זמן קצר לאחר מכן החלו ראשי "האיגוד המרכזי של אזרחים גרמנים בני הדת היהודית" (Centralverein Deutscher Staatsbuerger Juedischen Glaubens) (להלן: ה"צנטרלפראייין"), ארגון היציג הגדול ביותר של יהודי גרמניה, במאבק חריף ביותר בציונות. הם נוכחו לדעת, שקרן היסוד הגרמנית, בכוח הנייטרליות שלה, הופכת את ההתעניינות בארץ ישראל לנחלת חוגים הולכים וגדלים, ושהתעניינות זו מקרבת אותם לציונות. מעתה ואילך שימשה קרן היסוד הגרמנית יעד מרכזי להתקפותיהם נגד הציונות.²⁹

המשבר הכלכלי שהחל זמן קצר לאחר מכן, בקיץ 1925, הזיז והחריף מאבק זה בקרן היסוד, והקנה לו אופי כלכלי מובהק. ההרעה במצב הכלכלי פגעה, כאמור, בעסקים יהודיים, כלומר בציבור שמתוכו גייס ה"צנטרלפראייין" את תומכיו. מאבק הבחירות לאיגוד הקהילות היהודיות בפרוסיה בקיץ 1925 היה גם מאבק על כיסו של הבוחר. כך התחרר המומנט הכלכלי במאבק הפוליטי הפנימי בקרב יהדות גרמניה, וקרן היסוד הייתה לאויב מספר אחד של ה"צנטרלפראייין". ככל שהורע המצב הכלכלי, כן החריף המאבק, וזה הגיע לשיאו בהחלטת ה"צנטרלפראייין" באספתו במרס 1926, לאסור על חבריו לתרום לקרן היסוד.³⁰

אך באורח פרדוקסלי, דווקא המאבק החריף הזה חיזק את קרן היסוד, ובאמצעותה – את התנועה הציונית בגרמניה. לנוכח התקפותיו של ה"צנטרלפראייין" התגייסו ראשיה הלא-ציונים של קרן היסוד להגנה על העניין הציוני. חברים ואוהדים

28 א. ברגר אל ק. בלומנפלד, 26.9.1925, אצ"מ KH1/121/d2; א. ברגר אל ליאו הרמן (מוזכר הלשכה הראשית של קרן היסוד בלונדון), 23.11.1925, 11.1.1926, שם, KH1/121/e1; ד"ר לוזעית ארפורט; מ. רוזנבליט אל חברי הה"א, 4.4.1927, ארכיון שוקן 531/31; דו"חות קרן היסוד 1925, 1927. כן ראה דיווח מסכם על התמורות במצב הכלכלי והשפעתן בישיבת ההנהלה של הצ"ג, 18.5.1927, ארכיון שוקן 531/61.

29 דיווחו של א. ברגר בישיבת ועדת קרן היסוד, 18.4.1925, אצ"מ KH1/121/d1; דו"ח קרן היסוד 1927, עמ' 42; חזור מאת הרב הוגו פוקס (Hugo Fuchs) מכמניץ אל הרבנים הליברלים, 28.1.1926, אוסף פוקס, מכון ליאו בק, ניו יורק, תיק 3; א. ברגר אל הרב פוקס, 2.3.1926, אצ"מ KH1/121/e1.

30 *Juedische Rundschau*, 9.3.1926. כן ראה א. ברגר אל ל. הרמן, 15.6.1925, 3.9.1925, אצ"מ KH1/121/d2; מ. רוזנבליט אל דירקטוריון קרן היסוד, 11.9.1925, שם, KH1/121/d1; א. ברגר אל ל. הרמן, 11.1.1926, שם, Z4/2009.

לא-ציונים של קרן היסוד קיימו שורה של מגעים ופרסמו הצהרות, שבהם הודגשו הנייטרליות של קרן היסוד והלגיטימיות של המפעל הארצישראלי כעניינו של כל יהודי.³¹ יזמה זו הגיעה לשיאה ב-4.3.1926, עם כינוסה של עצרת פומבית מטעם קרן היסוד הנייטרלית בברלין, בתגובה על החלטת ה"צנטרלפראיינ" לאסור על חבריו לתרום לקרן היסוד.³²

העובדה שאישים לא-ציונים מכובדים העמידו את עצמם ואת שמם לשירות הציונות העלתה את יוקרתו של המפעל הציוני והגבירה את התעניינותו של הציבור הגרמני, יהודים ולא-יהודים כאחד, בארץ ישראל. אחד הביטויים לכך היה הצבת כתבים קבועים מטעמם של העיתונים הגדולים (כמו ה-Berliner Tageblatt, ה-Frankfurter Zeitung וה-Vossische Zeitung) בארץ ישראל, ונסיעתם של אנשי ממשל ואנשי רוח לארץ ישראל. אלה שבו לגרמניה ובפיהם בדרך כלל דיווח אוהד. כמו כן גברה מאוד התיירות מגרמניה לארץ ישראל, ובכללה גם אנשי עסקים שהתעניינו באפשרויות השקעה לאור הגיאות הכלכלית של 1925. גל התיירות לא פחת – לא בהשפעת הסתתם של מתנגדי הציונות, ואף לא לנוכח סימניו של המיתון בארץ ישראל בשלהי 1925.³³ הביטוי הבולט ביותר להתעניינות האוהדת בארץ ישראל היה בהקמת הוועד "פרו פלסטינה". הוועד הוקם בשלהי 1926 והשתתפו בו אנשי שם גרמנים ויהודים, ובהם פעילי קרן היסוד הנייטרלית אוסקר וסרמן והרב ליאו בק, אנשי רוח, כלכלה וממשל גרמנים כפרופסור אוהאגן (Auhagen), מיניסטר התרבות הפרוסי פרופסור בקר (Becker), הסופר תומס מאן (Thomas Mann) ורבים אחרים.³⁴ ועד ציבורי זה הוקם חרף איומם של האנטי-ציונים למנוע את הקול היהודי ממפלגותיהם של אותם מדינאים שיצטרפו לוועד.³⁵

השלכות חיוביות אלה של המאבק האנטי-ציוני היוו משקל נגד לפגיעתו הישירה של המשבר הכלכלי בהכנסות קרן היסוד בגרמניה ב-1925–1926. פגיעתו של זה הייתה חלקית בלבד (בעיקר בהכנסותיה של קרן היסוד הנייטרלית) וזמנית. עד

31 מ. רוזנבליט אל דירקטוריון קרן היסוד, 11.9.1925, ראה הערה 30 לעיל; א. ברגר אל ק. בלומנפלד, 26.9.1925, אצ"מ KH1/121/d2; חוזר מאת הרב פוקס, 28.1.1926, ותגובותיהם של הרב לצרוס (Lazarus) מוויסבארן, 6.2.1926, הרב לוי ממינץ, 5.2.1926, והרב ליאו בק (Leo Baeck), 6.2.1926, אוסף פוקס, תיק 3; א. הנטקה אל הרב ליאו בק, 1.3.1926, וא. ברגר אל הרב פוקס, 2.3.1926, אצ"מ KH1/121/e1.

32 בעקבות העצרת יצאה חוברת: *Das Palaestinawerk; Eine Kundgebung deutscher Juden*, Berlin 1926, *am 4. Maerz 1926*, ראה גם דו"ח קרן היסוד 1927, עמ' 43 *Juedische Rundschau*, 5.3.1926.

33 דו"ח לוועידת ארפורט, עמ' 2-4; דו"ח קרן היסוד 1927, עמ' 42-43. בין הנוסעים החשובים פרסמו ספרי מסע אוהריים: *Freiherr von Schoenaich, Palaestina - eine Fahrt ins Gelobte Land*, Halberstadt 1926; F. Pinner, *Das neue Palaestina*, Berlin 1926

34 *Juedische Rundschau*, 17.12.1926; ולק, ראה הערה 14 לעיל.

35 דיווח סודי של א. ברגר אל דירקטוריון קרן היסוד בירושלים, 16.2.1927, אצ"מ Z4/3567/I.

מהרה, עם חלוף המשבר בגרמניה, הוכפלו הכנסות קרן היסוד הנייטרלית, והן אף עלו על מחצית ההכנסות של הסניף הציוני, שגדלו אף הן (ראה טבלה להלן).

הכנסות קרן היסוד הגרמנית במרקים: אוקטובר 1925-מרס 1927		
הסניף הנייטרלי	הסניף הציוני	
86,000	221,000	אוקטובר 1925 - מרס 1926
162,000	299,000	אוקטובר 1926 - מרס 1927

גם מספר התורמים לקרן היסוד הנייטרלית גדל מאוד: מ-9,505 בסוף מרס 1925 ל-11,274 בסוף מרס 1927.³⁶

למרות התעמולה של האנטי-ציונים לא ירדה אפוא הפופולריות של המפעל הארצישראלי בקרב הלא-ציונים. יתר על כן, המשבר הכלכלי בארץ ישראל, שהחל בשלהי 1925 והחריף בשנים 1926-1927, לא פגע בנכונות להתגייס לקרן היסוד. להיפך, נכונות זו אף גברה בתקופת המשבר, כפי שמלמדים הנתונים דלעיל, ובמיוחד בקרב הציבור הלא-ציוני של תורמי קרן היסוד הנייטרלית, וזאת חרף מאמצי האנטי-ציונים להשתמש במשבר הארצישראלי כהוכחה לחוסר האמינות של המפעל הציוני. כך, למרות פגיעתו הזמנית של המשבר במשק הגרמני בקרן היסוד בגרמניה, חיזקה זו את מעמדה, העלתה את יוקרתה והגדילה את הכנסותיה לאורך זמן. יש מקום להניח, שחיווק זה, לנוכח הקשיים בגרמניה ובארץ ישראל, היה פרי ההתארגנות וההתגייסות מול מתקפתם של האנטי-ציונים.

ד. על המבנה המקצועי של יהודי גרמניה בכלל, ושל ציוני גרמניה בפרט

בריקת השפעותיהן של התמורות הכלכליות על הפעילות הציונית בגרמניה ועל מגביות קרן היסוד מעלה מספר השערות מעניינות בדבר המבנה המקצועי של יהודי גרמניה בכלל ושל ציוני גרמניה בפרט. אלה מתחזקות לאור העדויות, ההערכות וההתייחסויות של ציוני גרמניה וראשי קרן היסוד לתמורות הכלכליות בתקופתם. הספרות המחקרית הקיימת בנושא זה מתייחסת אל היהודים כמכלול. בתקופת רפובליקת ויימר, לאחר תהליך מהיר למדי של מוביליזציה גיאוגרפית, כלכלית והשכלתית, מצויים היו יהודי גרמניה ברובם הגדול ברובד האמצעי והגבוה של המעמד הבינוני העירוני. הם עסקו בדרך כלל במסחר ובכספים, ובמקצועות

36 הנתונים בדו"ח מ. רוזנבליט אל חברי הה"א, 4.4.1927, ארכיון שוקן 31 / 531; דו"ח קרן היסוד 1927, עמ' 42-45. כן ראה דו"ח קרן היסוד הגרמנית לוועידת קרן היסוד בארפורט, *Juedische*

Rundschau, 31.8.1926.

החופשיים-האקדמיים. יהודים מעטים יחסית עסקו בתעשייה, אם כתעשיינים ואם כפועלים. הסוחרים היהודים היו ברובם הגדול בעלי בתי עסק קטנים ובינוניים, לבר מיוצאים מן הכלל, כגון רשתות המסחר של טייץ ושל שוקן. בין בעלי המקצועות האקדמיים עברו רבים כפקידים וכשכירים בשירות הציבורי הרפואי, בשירות הממשלתי, באוניברסיטאות ובחברות פרטיות.³⁷

הנה, עיוננו במקורות ציוניים, הנוגעים לתמורות הכלכליות והשפעתן, מעלה השערה, שיש מקום לאפיון ייחודי של הציונים במסגרת המבנה המקצועי האופייני ליהודי גרמניה בתקופת ויימר.

בעת האינפלציה, שעה שראשי קרן היסוד הציונית חיפשו דרכים להתאים את תנאי גביית המעשר למצב החדש, הם לקחו בחשבון את ערעור מצבם הכלכלי של עובדי הצווארון הלבן, שנמנו עם בעלי ההכנסות הקבועות, ולכן היו בין הנפגעים העיקריים מן האינפלציה המואצת. קובעי הפטור ציינו במפורש, שלמעמד השכירים בעלי הצווארון הלבן השתייכו רבים מאוד מציוני גרמניה, שגביית המעשר התייחסה אליהם (ולא אל הלא-ציונים).³⁸ לעומת זאת מצאנו, שבעת המשבר של המחצית השנייה של 1925 נפגעו ענפי מסחר מסוימים, ועסקים בינוניים וקטנים בפרט, שבהם היה ריכוז גבוה של יהודים.³⁹ והנה, בדיקת השפעותיו של המשבר הזה על הכנסות קרן היסוד מעלה, שהפגיעה העיקרית הייתה בהכנסותיה של קרן היסוד הנייטרלית שפעלה בין הלא-ציונים. עובדה זו עולה הן מן הנתונים הכספיים והן מדוחות קרן היסוד הגרמנית, המתייחסים לכך במפורש.⁴⁰

מכאן משתמע אולי הברל בין המבנה התעסוקתי של יהודי גרמניה ככלל – חוגי התורמים לקרן היסוד הנייטרלית – לבין המבנה התעסוקתי הייחודי של ציוני גרמניה – התורמים לקרן היסוד הציונית. אלה האחרונים, שהיו הנפגעים העיקריים באינפלציה הגדולה, כמעט שלא נפגעו ממשבר 6 / 1925, שפגע בעיקר בסוחרים ולא פגע כמעט בשכירים. מכאן סביר להניח, שבתוך המבנה המקצועי המיוחס ליהודי גרמניה ככלל, היו הציונים מרוכזים בעיקר בחלק האקדמי השכיר. אפשר גם להסביר את התופעה הזאת ואת סיבותיה. מאז שלהי המאה הקודמת וראשית המאה העשרים עברה יהדות גרמניה מגמה של אקדמיזציה: בני הסוחרים הלכו לאוניברסיטאות.⁴¹ מגמה זו מצאה ביטוי בולט במיוחד בתנועה הציונית, משום שזו גייסה את רוב חבריה, את דור ההמשך, מקרב הנוער והסטודנטים. רוב החברים

Donald L. Niewyk, "The Impact of Inflation and Depression on the German Jews", *Leo Baeck Institute Year Book*, XXVIII, 1983, pp. 19-36 (להלן: ניוויק);

Abraham Barkai, "Die Juden als sozio-oekonomische Minderheitsgruppe in der Weimarer Republik"; *Juden in der Weimarer Republik*, Stuttgart/Bonn 1986

37 ראה הערה 5 לעיל.

38 ראה הערה 28 לעיל.

39 שם.

40 ניוויק.

בתנועה בתקופת ויימר, ובייחוד הפעילים והמנהיגים, הגיעו אליה דרך הפעילות באגודות הסטודנטים בימי לימודיהם.

עיוננו מאפשר אפוא להציג השערות חדשות בדבר המבנה המקצועי הייחודי של ציוני גרמניה, ואולם השערות אלה טעונות עדיין מחקר מאשש.

